

ON ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TARİHİNE İLİŞKİN BİR HATANIN DÜZELTİLMESİ: 1873 MALÎ PUL KANUNU ÖNCESİNDE FİSKAL PULLARIN KULLANIMI

Ömer ALP¹

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu 1873 yılı öncesinde Osmanlı malî sisteminde kullanılan fiskâl pullardır. Fiskâl pullar çok sınırlı sayıdaki birkaç filatelik araştırma haricinde neredeyse hiç incelenmemiş bir alandır. Fiskâl pul vergi, resim ve harçların tahsilatında kullanılan bir yöntemdir. Yabancı yazında İngilizce karşılığı revenue stamps veya fiscal stamps olarak bilinen bu pullar Türk yazınında damga pulu, malî pul veya gelir pulu olarak anılmıştır. Filateli dünyasında ise daha ziyade fiskâl pul ya da kısaca fiskâller şeklinde adlandırılmaktadır.

Maliye alanında bu tahsilat yöntemine kısaca temas edilmenin dışında hiç ilgi gösterilmemiş ve bunun tabii bir neticesi olarak hiç incelenmemiştir. Konuya değinen araştırma ve kitaplarda ise önemli bazı hatalar yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi zamlı fiskâl pulların 1873'de yürürlüğe giren kanuna dayanarak 1875 ve sonrasında basılıp kullanıldığı ve bu tarihten evvel pul basımının ve kullanımının olmadığı yönündeki hatalı tesbittir. Halbuki 1875 yılı öncesinde vergi, resim ve harçların tahsilatında kullanılmış 739 adet fiskâl pulumuz vardır. Bu pulların tamamı Osmanlı devletine aittir. İmtiyazlı ecnebî postaları² gibi bir yapıya sahip değildir. Pulların bir kısmı hazineye aktarılmak üzere belediyeler tarafından tahsil amacıyla kullanılırken, diğer bir kısmı doğrudan hazineye gelir sağlamıştır. Belediyelerin pul vasıtasıyla tahsil ettiği gelirler daha

¹ Dr. Öğr. Üyesi, alpomeralt@gmail.com, Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Gördes MYO.

² 1721 yılından itibaren Avusturya müteakiben Rusya, 1812 yılında Fransa, 1832'de İngiltere, 1834'de Yunanistan, 1870'de Almanya, 1873'de Mısır ve 1908'de İtalya ülkemizde düzenli posta hizmeti sunmak için imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu imtiyazlar 1.10.1914 tarihinde sona erdirilmiştir (Akoba, 1963, s.26)

ziyade harç ve resim türünden gelirlerdir. Devlet hazinesine yönelik basılan pullar ise damga vergisi niteliğindedir.

Bu çalışmada 1875 öncesinde basılıp fiilen kullanılmış fiskâl pullar; bu pullar ile hangi vergi ve benzerilerinin tahsil edildiği, hangi yılda ve kaç valör olarak tedavüle çıkartıldığı konuları görsellerin de yardımıyla ele alınmaktadır. Matbu fiskâller bir başka makalede (bk. Alp, 2019) incelendiği için bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Bu çalışmaya konu olan fiskâl pullar bu güne değin tesbit edilebilenleri yansıtmaktadır. Biz bu bilgileri filatelik araştırmalara borçluyuz, ileriki yıllarda Osmanlı fiskâlleri üzerine yapılacak yeni araştırmalarda bu sayının artabileceği şüphesizdir.

2. FİSKÂL PULLARIN VE OSMANLI FİSKÂLLERİNİN KISA TARİHİ

Pul denilince akla ilk olarak postada kullanılan pullar gelmektedir. Halbuki pulun ilk ortaya çıkışı tamamen malî yani vergi tahsil amaçlıdır. Yani bilinen şekliyle basılan ilk pullar fiskâl pullardır. Posta pullarının ortaya çıkışı fiskâl pullardan çok sonradır.

Fiskâl pul devletin ya da kamu idarelerinin sunduğu bir hizmetin ya da bir iznin karşılığı olarak alınan vergi ve benzerilerinin tahsil edilmiş olduğunu gösteren bir kâğıt parçası, bir nevi tahsilat makbuzudur. Tahsilat makbuzundan farkı objenin üzerine yapıştırılıyor olmasıdır. Posta hizmetleri bu kamu hizmet şeklinin bir türü olduğu için tıpkı diğer işlemlerdeki gibi posta zarflarının üzerine de pul yapıştırılması yöntemi geliştirilmiştir. Her ne kadar posta hizmeti amacıyla bastırılan pullar başlangıcından bu yana fiskâl pullardan ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiş olsa da aralarındaki bağ, bu açıklama çerçevesinde yadsınamaz bir gerçektir.

Zaman içerisinde posta hizmetlerinin kullanım alanının yaygınlaşması, posta hizmeti amacıyla basılan pulları diğer fiskâl pullardan tümüyle ayırtırmıştır. Malî sistemdeki gelişmeler ve geliştirilen teknikler vergilerin tahsilat amacıyla alınan fiskâl pulların zamanla önemini yitirmesine yol açmış fakat posta pulları işlevini kaybetmemiştir. Bu bakımdan posta pullarının atası olan fiskâl pullar neredeyse ortadan kalkmış olsa da posta pulları işlevini devam ettirmiştir.

Meseleye sadece kamu gelir sistemi açısından baktığımızda fiskâl pulların toplam kamu hasılatına katkısı, pay olarak tarihin her döneminde düşük kalmıştır. Lâkin uygulama çeşitliliği ve vergilemeyi kolaylıkla gerçekleştirmesi açısından önemi son derece büyüktür. Ancak bu avantajının yanısıra kontrolünün ve denetiminin zorluğu, suistimale açık olması en önemli dezavantajdır. Ayrıca

her gelir türü için farklı pul kullanılması gerektiğinden, hangi kaynaktan ne kadar gelir toplandığının tesbiti de güçleşecektir (bk. Sur, 1947, s.10).

Fiskâl pulların ilk formu "damgalı kâğıttır" ki bunlara filatelide "matbu fiskâl" adı verilmektedir. Matbu fiskâllerde pul evrâkın üzerine yapıştırılmaz, üzerinde pul yerine geçen bir damga bulunan evrâk üzerinde işlem yapılır. Bu damga boş evrâk üzerine evvelce vurulmuş bir ıslak mühür olabileceği gibi, evrâka matbaa baskısı ile uygulanmış bir mühür de olabilir, tıpkı antetli kâğıt gibi.

Ancak küçük zamlı kağıt parçalarının hem üretim hem de nakliye maliyeti matbu fiskâllilere oranla çok daha düşük olacağı için, damgalı kâğıtlar 1800'lerin ortalarında önemini yitirmiş ve yerine günümüzdeki posta pullarına benzer fiskâl pullar geliştirilmiştir. Filatelide aralarındaki bu fark gözetilmeksizin, her iki türe de fiskâl pul adı verilmektedir. Lâkin damgalı kâğıtlara ayırt edici yapılarından ötürü matbu fiskâl denilmektedir.

Fiskâl uygulamalardaki bu gelişim süreci Osmanlı malî sistemine hızla yansımıştır. Bu konudaki ilk düzenleme 1845'de gerçekleştirilmiş ve Evrâk-ı Sahîha (Matbu fiskâl) uygulaması hayata geçirilmiştir. Tarifelerde değişiklik yapma ihtiyacından ve bu damgalı kâğıtların dağıtımında yaşanan aksaklıkları gidermek amacıyla 1853 yılında bir kararname çıkartılmıştır. Kararname ile tarifeler yükseltilmiş ve matbu fiskâllerin dağıtımı için bayilik sistemi getirilmiştir (İhsaiyatı-ı Maliye, 2000: 109).

Vergi kapsamının genişletilmesi amacıyla ve evrâk-ı sâhihanın kullanılması zorunlu olduğu mecralarda bu kurala uymayanlara yönelik cezaî müeyyidelerin neler olacağı ve diğer revizyonların yürürlüğe girmesi amacıyla 1861 yılında ilk malî pul kanunumuz olan "Evrâk-ı Sahîha Nizamnamesi" yürürlüğe girmiştir (Demirkol, 2017).

Nihayet 1873 yılına gelindiğinde matbu fiskâllerin yerini pulların alması amacıyla ikinci malî pul kanunumuz olan "Resm-i Damga Nizamnamesi" yürürlüğe girmiştir. Pulların basımında yaşanan gecikmelerden ötürü bu kanun ancak 1875 yılında hayata geçirilmiştir. Bu kanun ile evvelce vergi kapsamında olmayan veya uygulamada tereddüte sebep olan bazı ticarî işlemler verginin konusuna dahil edilmiştir. (İhsaiyatı-ı Maliye, 2000: 111).

3. MALİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA 1873 ÖNCESİ VE SONRASI FİSKÂL PULLAR

Maliye tarihine ilişkin kaynaklarda Osmanlı fiskâllerine neredeyse hiç temas edilmemiştir. Kısıtlı seviyede bu konuya değinen yazarlar da Osmanlı malî sisteminde 1873 yılına değin matbu fiskâllerin, 1873 malî pul kanununu takiben 1875 yılından itibaren fiskâl pulların kullanım alanı bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Örneğin Mehmet Zeki Pakalın (1993 a, s. 392) “1290 senesi şevvalinin 11 inde (1873) tatbik mevkiine konulan «damga nizamnamesi» ile damgalı kâğıtlar kaldırılmış ve onun yerine pullar kaim olmuştur” demektedir.

Pakalın aynı eserin III. Cildinde (1993 b, s. 583) "Varaka-ı Sahiha" maddesinde "nihayet 1290 senesi şevvalinde (1873 M.) Damga nizamnamesi namıyla bir nizamname neşredilmiş ve bu nizamname ile evrâk-ı sahîha bir kat daha yoluna konulduğu gibi ilk defa olarak pul da ihdas olunmuştur" demektedir.

Abdüllatif Şener (2007, s. 126; 1990, s.170) “...1845 yılında ilk yürürlüğe konulduğunda, sadece damgalı resmî kâğıtlar kullanılarak tahsil edilen damga resmi ... 1873 yılında damga pulu kullanımı aşamasına ulaşmıştır” demektedir.

Coşkun Çakır (2012, s.53) “Damga resmi 1845’den itibaren damgalı resmî kâğıtlar üzerinden, 1861’den itibaren de, kâğıtlara damga vurulması şeklinde uygulanmış ve tehsil edilmiştir. Nihayet 1873’de ‘damga pulu’ kullanımı başlamıştır” demektedir.

Kurtuluş Demirkol (2017, s. 894) “2 Aralık 1873 tarihinde Resm-i Damga Nizamnâmesi yayımlanarak Evrâk-ı Sahîha Nizamnâmesi ıslah edilmiş ve damga puluna geçilmiştir” demektedir.

George Xanthakis ise (1997, s. 29) “Forbes, McDonald ve diğer birçok uzmana göre, ilk Türk fiskâl pulları, 1873’te yürürlüğe giren Osmanlı Hükümeti’nin damga vergisi kanunları hükümleri uyarınca 1875’te tedavüle sunulmuştur” demektedir. Lâkin McDonald’ın birinci baskısı 1998 ikinci baskısı 2001 yılında yapılan “Revenues of Ottoman Empire and Republic of Turkey” adlı eserinde 1873 öncesi Osmanlı fiskâl pulları tek tek gösterilmektedir.

Tüm bu yazarlar 1873 yılı ve öncesinde basılan yüzlerce fiskâl pulu yok saymışlardır. Diğer maliye tarihiyle ilgili kitap, yazı ve makalelerde ise konu ya bu yanlış şekliyle değerlendirilmiş ya da hiç bahsedilmeden geçirilmiştir.

Yazarların genellikle atfı yaptıkları kaynak Süleyman Sûdî'nin "Defter-i Muktesid", Abrurrahman Vefik Sayın'ın "Tekâlif Kavaidi" ve "İhsaiyatı Maliye"dir.

Defter-i Muktesid'de (1996, s.280-81), "...bir tarafı Türkçe diğer tarafı Fransızca olarak beş faslı ve hatimeyi şâmil ve otuz bir maddeyi müştemil olmak üzere ta'dilen ve müceddeden kaleme alınan dördüncü bir nizâmname damga nizâmnâmesi nâmiyle 1290 senesi Şevvali'nin onbiri târihinde neşr ve î'lân olunmuştur" (orijinali: 1307, s.181-182) dendikten hemen sonra şu ifadeler yer almaktadır:

"Sâlifü'z-zikr damga nizâmnâmesinin 1290 sene-i mâliyyesinden i'tibâren mevki-i icrâya vaz'ı eğerçi karâr-ı vâki'i iktizâsından ise de, işbu nizâmnâmeye merbût ta'rifede gösterilen gerek evrâk-ı sahîhanın ve gerek onlara bedel olarak yeniden ihdâs edilen pulların hâ'iz oldukları derecâtâ göre başka başka tab' ve temsîliyle her tarafa kifâyeti mikdârının her tarafa isrâsı ve şerâ'it-i münderece-i sâ'iresinin dahi ona göre ifâ ve icrâsı vakte muhtac görü-lüp bunların Mart'dan evvel yetiştirilmesi dahi mümkün olamayacağından, bilâhare vukû bulacak iş'âra göre nizâmnâme-i mezkûr ahkâmı mevki-i icraya konulmuş, ol vakte değin..."

Bu metinde "yeniden ihdas edilen pullar"dan kastedilen 1865 yılında damga vergisi için tedavüle çıkartılan zamkılı fiskâl pulların benzerlerinin basılmasının plânlandığı 1875 emisyonudur. Bu bahis kısım 4.7'de ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Tekâlif Kavaidi'de (1999, s. 601, 603) bu konuya ilişkin bizim tesbit edebildiğimiz tek belirgin ifade şudur:

"... yeni evrâk-ı sahîha ile pulların eşkâl ve envâ'ını ve tarz-ı istimâlini mübeyyin 6 Şubat sene 1290 tarihli "İlân-ı Resmî" neşrolundu"

Bu ifadeden pulların yeni olduğu anlamı çıkartılıyorsa o vakit evrâk-ı sahîha'nın da yeni olduğu anlamı çıkartılmalıdır ki, evrâk-ı sahîha 1845'de kaim olmuştur. Bahsi geçen 1290 yani 1873 nizâmnâmesi getirdiği yeniliklerin haricinde sadece bu yeni dönemde bastırılacak evrâk-ı sahîha ile damga pullarının eşkâlini, çeşitlerini ve biçimlerini ortaya koymaktadır. Çünkü 1865 yılında ilk damga pullarımız zaten Paris'teki Poitevin matbaası tarafından basılmıştır. Şunu tabii ki inkâr etmiyoruz: 1873 Malî pul kanunu ile evrâk-ı sahîhanın önemi azaltılıp pullar ön plâna çıkartılmıştır. Lâkin kaldırılacağı ileri sürülen damgalı kâğıtlar dahi Cumhuriyet döneminde fiilen basılmış ve kullanılmıştır.

Yine aynı eserin 603'üncü sayfasında 6 Safer 1300 (17 Aralık 1882) tarihli kararname kastedilerek şu ifadeye yer verilmiştir: "...varaka-ı sahîha külli-yen terk ref' edilip pul istimâli takarrür etmiş ve binâenaleyh muâmele sadeleşmiştir." Yani pul kullanımına karar kılınmıştır. Önceki düzenlemeleri hiç bilmesek bu ifadeye bakarak pul kullanımının 1882'den sonra başladığını dahi söyleyebilirdik.

İhsaiyatı Maliye'de ise bahis konusu mevzu şu şekilde ifade edilmektedir:

"Mezkûr nizamnamenin 1290 senesi Martından i'tibaren mevki-i icraya konulması otuz birinci maddesi ahkâmından idiye de gerek yeniden ihdas olunan pulların ve gerekse merbutu ta'rife mucibince derecat-ı muhtelifede ta'dilen tertib olunan evrâk-ı sahîhanın tab' ve temsiliyle her tarafa irsali hususu vakti ve zamanıyla yetiştirilemediğinden sene-i mezkûrede mevki-i tatbika vaz'ına imkân görülemeyip bilâhare 1291 senesi Martı iptidasından meriyyülicra olacağı ve yeniden tertib edilen evrâk-ı sahîha ile pulların şekil ve mübadelesi ayrıca 11 Muharrem sene 1292 ve 6 Şubat sene 1290 tarihli beyanname-i resmi ile neşr ve i'lân olunmuştur."

Bu ifadelerden de fiskâl pulların kanunen 1873 ve fiilen 1875 sonrası ilk kez basılıp kullanılmaya başladığı anlamı çıkmamaktadır. Pulların yeniden ihdas olunduğu ifade edilmektedir, ilk kez değil. Tekrar belirtmek gerekirse zaten ilk damga pullarımız 1865 yılında basılmıştır, İhsaiyat-ı Maliye'de 1873 kanunu ile bu pulların yeniden ihdas edileceği dile getirilmektedir. Burada sadece 1873 ve 1875'de yaşanan süreç anlatılmaktadır.

Yanlış bilgileri bir tarafa bırakılıp doğrusunu vurgulamak gerekirse: 1873 Malî Pul Kanunu ile sadece fiskâl pulların evrâk-ı sahîhanın yerini alması kanunlaşmıştır. Fakat bu 1873 öncesinde fiskâl pulun olmadığı anlamını taşımamaktadır. Sadece evrâk-ı sahîhanın 'nakil' ve 'kullanım zorlukları' ile 'yüksek maliyeti' sebebiyle fiskâl pul kullanımının yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Lâkin kanunda yapılan düzenlemeler o yıla yetiştirilemediği için uygulama fiilen 1875 yılında başlamıştır. Süreç bundan ibarettir.

Netice itibariyle, ister damga pulu densin ister harç pulu densin ister fiskâl pul densin, yukarıdaki ana kaynaklarda (Defter-i Muktesid, Tekâlif Kavaidi ve İhsaiyat-ı Maliye) bu pulların ilk kez 1873 yılı kanunuyla yürürlüğe girdiğini ve uygulanmaya başlandığını belirten hiçbir kesin ifade bulunmamaktadır. Zaten bulunsa dahi doğru olan bilgi değişmeyecekti. Çünkü aşağıda tam listesi sunulan pulların tamamı -ki toplamı 739 adettir, 1875 yılı öncesinde basılan ve kullanılan fiskâllerdir. Meğer ki ilerleyen yıllarda daha fazla olduğu tesbit edilmeyecek olsun.

4. 1873 ÖNCESİ FİSKÂL PULLARI

Bu döneme ait olduğu bilinen fiskâl pullar şu başlıklar altında gruplandırılmaktadır:

- 1- Pazar Rüsumları
- 2- Market Rüsumları
- 3- İlmühaber Pulları
- 4- Rıhtım Rüsumları
- 5- Kaynak ve Çeşme Rüsumları
- 6- Kantar Rüsumları
- 7- Arzuhâl Pulları

Bu başlıklar altında inceleyeceğimiz fiskâl pulların hiçbirisi evrâk-ı sahîha kapsamında değerlendirilen matbu fiskâl değildir. Tamamı günümüzde kullanmadığımız şekliyle pul niteliğindedir. Emisyonlardaki fiskâl pulların çoğu dantelsizdir. Verilen pul sayıları bugüne değin tesbit edilebilenlere ilişkindir. Hiçbir emisyonun tirajı bilinmemektedir.

4.1. Pazar Rüsumları

"Toptan satılmak üzere kent pazarına getirilen mallardan, bâc denilen carşıpazar resimleri alınırdı" (İnalcık, 2000, s. 254). Bu fiskâller pazar yerinde satış yapanlara salınan resimlerin tahsil edilmesi amacıyla kullanılmış pullardır. Kaynaklarda Bâc pazar vergisi olarak adlandırılıyor olsa da (bk. Yeniçeri, 1991, s. 411-413; Özcan, 2007, s. 206-208) aslında pazar yerinde satış yapma izninin karşılığı olarak alındığı için *resim* niteliğindedir. Pazar resimleri odun, saman, yiyecek, pahalı olmayan kumaşlar, şarap ve canlı hayvan gibi nispeten ucuz veya hacimli ürünlerde araba yükü, at heybesi, fıçı hesabı veya hayvan baş sayısına göre kaba bir hesapla alınırken, daha kıymetli ürünlerde kantar ölçümüne göre [kantar rüsumu] alınırdı (İnalcık, 2000, s. 254-255). Fizikî ölçü birimine göre tahsil edildiği için spesifik tarife esasına dayanıyordu (Genç, 2014, s. 198). Pazar resmi hazineye aktarılmak üzere belediyeler tarafından tahsil edilmekteydi (McDonald, 2001, s.66-70). Osmanlı kayıtlarından anlaşıldığı üzere pazar yerine mal getirmeksizin yapılan küçük çaplı satışlara, kadınların köyden getirip sattıkları gıda mamüllerine ve köyleri dolaşıp gezici olarak satış yapanlara bu resim uygulanmamakta, sadece hafta boyunca pazarlarda tezgah açıp satış yapanlardan pazar resmi alınmaktaydı (Özcan, 2007, s. 207).

Pazar resimlerinde yaşanan en büyük sıkıntı mükerer vergi olmasıydı, çünkü şehrin gümrük sınırları dışından gelen toptan eşyadan gümrük resmi alınmakta, aynı emtia pazara çıkınca bu sefer de Pazar resmi ile muhatap olunmaktaydı. 1868 ve 1869 yıllarında pazarların canlandırılması için bazı malî tedbirler alınmış ve bazı büyük pazarlarda gümrük vergisi ile muhtelif 4 resim kaldırılmıştır. Bâc (Pazar) resmi ve kantar resmi uygulanmaya devam edilmiştir (Şen, 1992, s.35-37).

Pazar rüsum pullarının bilinen ilk emisyonu 1859 yılına aittir. 1859-1871 yılları arasında 8 emisyon yapılmış ve 283 adet fiskâl pul tedavüle çıkartılmıştır. Resim 1 ve Resim 2'de her bir emisyonu ait fiskâl pul örnekleri yer almaktadır.

Osmanlı fiskâlleri muhtelif renklerde basılmıştır, bazı emisyonlarda belirli değerdeki fiskâllerin 7 farklı renkte basıldığı görülmektedir (örneğin 10 para 7 renk, 20 para 7 renk gibi). Emin olmamakla birlikte bu rüsum pullarının haftanın 7 gününe tekabül edecek şekilde hazırlandığını tahmin etmekteyiz. Pazar yerlerinde satış yapanların örneğin pazartesi günü sarı renk, salı günü kırmızı renkli fiskâl pul ile vergilendirilmesi gibi. Bu düşüncede olmamızın sebebi ilerleyen yıllarda basılan fiskâl pulların (bilhassa kaynak ve çeşme rüsumlarında) üzerlerinde haftanın günlerinin yazılı olmasıdır. Ancak bazı valörler 7'den çok daha fazla renkte basılmıştır, bunun sebebi farklı zaman aralıklarında basılmış olma ihtimalidir.

Resim 1. 1859 – 1862 Yıllarında Tedavüle Çıkartılan Pazar Rüsumları



1859 - 140 para
1(a)



1859 - 10 para
1(b)



1862 - 3 kuruş
1(c)



1862 - 10 para
1(d)



1862 - 40 para
1(e)

İlk 5 emisyonundan birer adet örnek Resim 1'de yer almaktadır. Bu emisyonlarda simge olarak hilâl ön plândadır.

Resim 1(a)'daki fiskâl 1859 emisyonudur. Pulun sağ ve sol panelinde hilâl yer almaktadır. Fiskâller 10, 20, 30, 40, 50, 60, 80 ve 140 para olarak hazırlanmıştır. Baskısı dantelsizdir. Dört lisanlıdır, üstte Osmanlıca, altta Ermenice, solda Fransızca, sağda Yunanca 'Pazar Ücretleri' ibaresi yer almaktadır. Her valör pul için çeşitli renklerde baskı uygulanmıştır, bu emisyona ait toplam pul sayısı 72 adettir.

Resim 1(b)'deki fiskâl yine 1859 emisyonudur. 1(a)'daki fiskâller ile aynı tasarımdadır, tek farklılığı pulların dantelli olmasıdır. Bu emisyon sadece 10 para olarak 7 farklı renkte basılmıştır, bu emisyona ait toplam pul sayısı 7 adettir.

Resim 1(c)'deki fiskâl 1862 emisyonudur. Hilâl simgesi pulun ortasında yer almaktadır. Fiskâller 10, 20, 30, 40 para ve 3 kuruş olmak üzere 5 farklı valör ve muhtelif renklerde hazırlanmıştır. Baskısı dantelsizdir, ilk üç emisyonda olduğu gibi çok lisanlıdır. Bu emisyona ait toplam pul sayısı 48 adettir.

Resim 1(ç)'deki fiskâl 1862 emisyonudur. Hilal simgesi bu sefer sol paneldedir. Bu emisyon sadece 10 para olarak 8 farklı renkte basılmıştır, emisyonuna ait toplam pul sayısı 8 adettir. Görselde yer alan pulun üzerindeki mühürler iptal damgalarıdır, bu iptal damgaları fiskâl pulun kullanılmış olduğunun göstergesidir. Tıpkı posta pullarında olduğu gibi tekrar kullanılmaması amacıyla pullar damgalanıp iptal edilirler.

Resim 1(d)'deki fiskâl yine 1862 emisyonu olup, hilâl simgesi bu sefer sağ panelde yer almaktadır. Bu emisyon sadece 40 para olarak 8 farklı renkte basılmıştır, emisyona ait toplam pul sayısı 8 adettir.

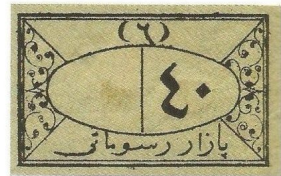
Resim 2. 1863 – 1871 Yıllarında Tedavüle Çıkartılan Pazar Rüsumları



1963 -140 para
2(a)



1865 - 40 para
2(b)



1871 - 40 para
2(c)

Resim 2(a)'daki fiskâl 1863 emisyonudur. Pulun değeri sağ panelde yer almaktadır. Fiskâller 10, 20, 30, 40, 60, 80 ve 140 para olarak hazırlanmıştır. Baskısı dantelsizdir. Tek lisanlıdır. Her valör pul için muhtelif renklerde baskı uygulanmıştır, bu emisyonu ait toplam pul sayısı 50 adettir.

Resim 2(b)'deki fiskâl 1865 emisyonudur. Fiskâller 10, 20, 30, 40, 60, 80 ve 140 para olarak hazırlanmıştır. Baskısı dantelsizdir. Çift lisanlıdır (Osmanlıca ve Yunanca). Pullar üzerinde Lâtin rakamları da yer almaktadır. Her valör pul için muhtelif renklerde baskı uygulanmıştır, bu emisyonu ait toplam pul sayısı 49 adettir.

Resim 2(c)'deki fiskâl 1871 yılı emisyonudur. Fiskâller tek lisanda ve 10, 20, 30 ve 40 para olarak hazırlanmıştır. Her valör pul için muhtelif renklerde baskı uygulanmıştır, bu emisyonu ait toplam pul sayısı 41 adettir. 1871 Emisyonunun baskısında ince, orta ve kalın olmak üzere üç farklı tip kâğıt kullanılmıştır. Bu farklılık emisyondaki toplam pul sayısına dâhil edilmemiştir.

4.2. Market Rüsumları

Bu kategoriye dâhil edilen fiskâl pulların nitelik olarak "Pazar Rüsumları"ndan farkı yoktur. Aynı bir başlık altında ele alınmasının sebebi ilk kategoride yer alanlarda Fransızca "Droit du Bazar" bu kategoride yer alanlarda ise "Droit de Marché" yazılı olmasıdır. Market rüsumlarının 1859, 1860, 1862, 1863, 1865, 1868, 1871 ve 1873 yıllarına ait bilinen 9 emisyonu vardır. Bu emisyonlara ait çeşitli renk ve değerlerde bilinen fiskâl pul sayısı (tip farklılıkları dahil) 171 adettir. Market rüsumları da tıpkı pazar rüsumları gibi *resim* niteliğinde olup belediyeler tarafından tahsil edilen bir gelir türüdür. Resim 3'de bu emisyonlara ait bazı örnekler yer almaktadır.

Resim 3. 1859 – 1871 Yıllarında Tedavüle Çıkartılan Market Rüsumları



1859 - 10 para

1862 - 10 para

1865 - 20 para

1871 - 30 para

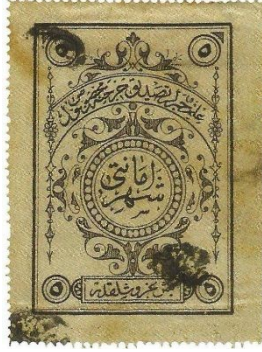
Kaynak: Süleymaniye, 2010, s. 114, 122, 129, 133, 135, 138; Mcdonald, 2001, s. 74-76.

1859 emisyonu 10 para muhtelif renklerde ve dört lisanda (Osmanlıca-Fransızca-Ermenice-Yunanca), dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 14'dür. 1860 Emisyonu 10 para muhtelif renklerde ve dört lisanda basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 8'dir. 1862 Emisyonu 10 para ve 20 para muhtelif renklerde ve dört lisanda, dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 16'dır. 1863 Emisyonu 10, 20, 40, 60, 80, 100, 120 para muhtelif renklerde ve bir adet de üzerinde yazılı değer bulunmayan yeşil renkte, dört lisanda ve dantelli olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 51'dir. 1865 Emisyonu 10 para muhtelif renklerde ve çift lisan (Osmanlıca-Fransızca), dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 7'dir. Yine 1865 yılına ait bir başka emisyon (Resim 3'de görülen fiskâl) 10 para ve 20 para muhtelif renklerde ve çift lisan (Osmanlıca-Fransızca), dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 16'dır. 1868 Emisyonu 10 para muhtelif renklerde ve dört lisanda, dantelsiz olarak basılmıştır, tip farklılıklarıyla emisyondaki pul sayısı 22'dir. Nihayet 1871 emisyonu 10 para ve 30 para muhtelif renklerde ve tek lisanda, dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 30'dur. Emisyon yılı tam bilinmemekle birlikte 1871-1875 aralığına rastladığını düşündüğümüz bir emisyon daha vardır. Bu emisyon 1871 emisyonuna benzemekle birlikte tasarım farklılığı bulunmaktadır, 10 paralık pullardan meydana gelen bu emisyonu ait pul sayısı 7'dir. Takip eden emisyonun yılı 1876'dır. Konumuz dışı olduğu için 1875 sonrası fiskâller bu çalışmada ele alınmamaktadır.

4.3. İlmühaberler

1873 öncesi kullanılan pullara bir diğer örnek tasdik harcına mahsus ilmühaber fiskâlleridir. Resimde bu pullardan 5 kuruşluk olanı yer almaktadır. Bu pulun emisyon yılı 1863'tür. Pullar 120 para ve 5 kuruş olmak üzere 2 farklı değerde basılmıştır. Fiskâller her iki valöre ait mavi, kırmızı, sarı, beyaz ve açık mor olmak üzere 5 farklı renkte hazırlanmıştır. Bu emisyonu ait toplam pul sayısı 10 adettir.

Resim 4. 1863 Tasdik Harcına Mahsus İlmuhaber Pulu



Kaynak: Süleymaniye, 2010, s.202

4.4. Rıhtım Rüsumları

Rıhtım rüsumları hem rıhtıma yanaşan hem de rıhtımdan ayrılan gemilerin indirdiği veya yüklediği mallara uygulanmıştır. Rıhtıma giriş ve çıkış izni karşılığı alındığı için *resim* niteliğinde bir gelir türüdür. Rıhtım resminin belirli bir yüzdesinin belediyeye aktarıldığı yönünde bilgi bulunmaktadır (Kütükoğlu, 2001, s. 523). Bu rüsuma ilişkin 1868 yılına ait fiskâl pullardan örnekler Resim 5'de yer almaktadır. 10 ve 20 para değerindeki pulların üzerindeki mühürler iptal işlemi içindir.

Resim 5. 1868 Yılına Ait Dersaadet ve Kabataş İskele Mülkahatı Rıhtım Rüsumları



Kaynak: Süleymaniye, 2010, s. 209; Mcdonald, 2001, s. 80

Pullar 10, 20 ve 40 para olmak üzere 3 farklı değerde hazırlanmıştır. Bu emisyonu ait çeşitli renklerde toplam 22 adet fiskâl pul basıldığı bilinmektedir. Pulların üst panelinde haftanın günleri yazılıdır.

Ancak bu pullara ilişkin kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Süleymaniye (2010, s.209) bu fiskâllerin rıhtım rüsumu için kullanıldığını belirtmekte iken Mcdonald (krş.2001, s.80) bu pulların kaynak ve çeşme rüsumu olduğunu ifade etmektedir. Ancak doğrusu bu fiskâlin rıhtım rüsumu olduğudur. Fiskâlin amacı konusunda farklı görüşler olsa da tarihi konusunda farklılık bulunmamaktadır.

4.5. Kaynak ve Çeşme Rüsumları

Belgrad Ormanlarında inşa edilmiş olan bentlerden künkler ve su kemeri ile Taksim Maksemine taşınan içme suyu İstanbul'daki çeşitli bölgelere dağıtılmaktaydı. Suyu kullananlardan ve arazilerini sulayanlardan su bedeli muhakkak alınırdı. Sadece kullanma bedeli değil, su yollarının inşa, tamir ve bakımı için yapılan harcamalar dahi dükkân sahiplerinden, Müslüman ve gayrî-Müslim ahaliden talep edilir ve bu bedele iştirak etmeleri istenirdi (İlhan, 2008, s. 57, 49; İncalık, 2000, s. 89, 120). Kaynak ve çeşme rüsumları, yüksek maliyetli olan su temininin devamlılığı, giderlerin karşılanması ve maliyetin düşürülmesi amacıyla uygulanmış bir vergi benzeridir. Su faturası yerine *harç* niteliğinde toplanmış bir gelir türüdür. Nitelik olarak harcın tanımına uygundur, çünkü sunulan bir hizmetin karşılığı olarak alınmaktadır.

Kaynak ve çeşme rüsumları pazar ve market rüsumları kadar geniş bir fiskâl örneğidir. Bahsi geçen dönemde, 1868, 1873 ve 1874 yıllarında 3 tertip (emisyon) fiskâl basılmıştır. Bu 3 emisyonu ait fiskâl pul sayısı, çeşitli renklerde 147 adettir. Bu fiskâl pullar Ayazma, Göztepe (Gueuz-Tepe), Kayışdağı (Kaich-dagh), Kanlı Kavak, Keçe (Ketché), Kara Kulak (Kara-Koulak) ve Çamlıca (Tchamlidia)'ya aittir. Fiskâllerin üzerinde hangi semte ait olduğu yazılıdır. Fiskâl pulların tamamı 20 para valörlüdür, her bir bölgeye mahsus basılan pullar yedişer adet olup yedi farklı renktedir ve pulların üst panelinde haftanın günleri yazılıdır. Bu da su bedelinin günlük olarak alındığını göstermektedir. İleriki yıllarda kaçak pulları emisyonun da olduğu görülmektedir. *Kaçak pulu*, suyu kaçak kullananlara kesilen ceza karşılığında kullanılan fiskâllerdir.

Döneme ilişkin emisyonlar şu şekildedir: *1868 Emisyonu* her biri 20 para değerinde, Osmanlıca ve Ermenice çift lisanda (bazıları yunanca da dahil üç lisanda), dantelsiz olarak basılmıştır, emisyondaki pul sayısı 55'tir. *1873 Emisyonu* her biri 20 para değerinde ve muhtelif renklerde, tek lisan Osmanlıca,

dantelsiz 42 adet puldan ibarettir. 1874 Emisyonu ise tek lisan 50 puldan müteşekkildir. Resim 6'da bu fiskâllere ilişkin örnekler yer almaktadır.

Resim 6. 1868 Yılı Kaynak ve Çeşme Rüsumları



6 (a)

6 (b)

6 (c)

6 (ç)

Kaynak: Süleymaniye, 2010, s. 210-13; Mcdonald, 2001, s. 80-82.

Resim 6'daki pulların tümü 20 para değerindedir ve 1868 yılı emisyonu fiskâlleridir. Resim 6 (a), (b) ve (c) çift lisan olup Osmanlıca ve Ermenice'dir. Resim 6 (ç) ise 3 lisanda hazırlanmıştır: Osmanlıca, Ermenice ve Yunanca. Pullar sırasıyla Göztepe, Kayışdağı, Kanlı Kavak ve Kara Kulak için basılmıştır.

4.6. Kantar Rüsumları

Pazarlarda ve panayırarda tahsil edilen bâc adı verilen çarşı pazar resimlerin yanı sıra kantar rüsûmu gibi gelirler de alınmıştır (Özcan, 2007, s. 207). Kantarla tartılan şeylerden alınan resme kantar rüsûmu adı verilir. Tanzimat döneminde başlatılan ölçü reformları çerçevesinde çıkarılan 27 Eylül 1869 tarihli Mesâhât ve Evzân ve Ekyâl-i Cedîdeye Dâir K^ınunnâme ile 1 kantar = 100 kg. eşitliği benimsenmiştir (Kallek, 2001, s. 317, 319).

Bilinen ilk örnekleri 1862 yılına ait olmak üzere, bu fiskâl pulların farklı valör ve renklerde tesbit edilen sayısı (incelediğimiz döneme ait) 80 adettir. 1875 pul kanunu öncesi basılan 5 farklı emisyon vardır. Resim 7'de pazar ve panayırarda kullanılan kantar rüsûm pulları örnekleri yer almaktadır.

Resim 7. 1862-1871 Yılı Kantar Rüsumları



Kaynak: Süleymaniye, 2010, s. 335-40; Mcdonald, 2001, s.102-103.

Resim 7'deki pulların tümü 20 para değerindedir. Resim 7 (a) 1862, 7 (b) 1865, 7 (c) 1868 ve 7 (ç) 1871 yıllarında tedavüle çıkartılan ve kullanılan kantar rüsumu fiskâlleridir.

4.7. Arzuhâl Pulları

Şikâyet veya istek sahibi kişilerin tek tek veya topluca, üst makama sundukları yazı ve dilekçelere Arzuhâl (arz-ı hâl) adı verilmektedir (İpşirli, 1991, s. 447). Bu yazı ve dilekçelere uygulanmak maksadıyla hazırlanmış olan pullara da arzuhâl pulları denmektedir. Bu fiskâller evrâk üzerine uygulandığı için damga vergisi mahiyetindedir. Arzuhâl pulları Süleymaniye'ye göre (2010, s. 385) 1865-1871 yılları arasında tedavüle çıkartılmıştır. Mcdonald (2001, s. 38) ise bu pulların 1885 ve sonrasında tedavüle çıkarıldığını belirtmektedir. Arada 20 yıllık bir fark vardır eğer 1885 yılında ya da en azından 1875'den sonra basıldı ise bu fiskâllerin 1873 Malî Pul kanununa dayandığını söylemek zorundayız; buna karşın 1865 yılında basıldı ise bizim bu çalışmada ileri sürdüğümüz görüşe uygun bir netice ortaya çıkacaktır. Aşağıda vereceğimiz bilgiler doğrultusunda bu fiskâllerin 1865 emisyonu olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki:

Osmanlı devleti ilk posta pullarını 1863 yılında Sultan Abdülaziz devrinde tedavüle çıkarmıştır. Pulların üzerinde Sultan Abdülaziz'in tuğrası yer aldığı için bu pullar *Tuğralı pullar* olarak adlandırılır. Tuğralı pulların ardından Maliye Nezaretinde Ayyıldızlı pullar tasarlanır, bu pulların baskısı için Paris'teki Poitevin matbaası ile anlaşılır. *Ayyıldızlı posta pulları* tipografi usulü ile basılır. Bu baskı usulünü geliştiren ve Ayyıldızlı posta pullarının kalıplarını hazırlayan kişi Mösyö Duloz olduğu için Ayyıldızlı pullarımız filateli yazınında *Duloz pulları* olarak bilinir. Duloz pullarının 1865 ve 1867 yılları arasındaki tüm baskıları Poitevin matbaasında yapılır (Ağaoğulları & Papuççuoğlu, 2018, s. 6-7,

Pulhan, 1973, s. 117-119), ancak Poitevin matbaasının alınan siparişten daha fazla baskı yaptığı anlaşıncı, pulların kalıpları matbaadan alınıp İstanbul'a getirilir ve sonraki baskılar İstanbul'da yapılır.

Bir pul emisyonu baskıya girmeden evvel *tasarım ve renk eseleri*³ hazırlanır. Duloz pullarının da eseleri hazırlanmıştır. Resim 8'de Duloz pullarının eseleri, resim 9'da da arzuhâl pullarımız yer almaktadır, karşılaştırdınız.

Resim 8. Ayyıldızlı (Duloz) Posta Pullarının Eseleri



Kaynak: Ağaoğulları & Papuçcuoğlu, 2016, s. 137.

Resim 9. Arzuhâl Pulları



Kaynak: Süleymaniye, 2010, s. 385-87; karşılaştırdınız Mcdonald, s. 38.

Bu pulların basımının tetkiki için Hattat Vahdeti Efendi 1864 yılında Paris'e gönderilmiştir (Serin, 2016, s. 235-236). Duloz pulları için hazırlanmış birçok ese vardır (bk. Ağaoğulları ve Papuçcuoğlu, 2016, s. 137-140), Resim 8'deki bunlardan sadece bir tanesidir. Duloz pulları burada resmini paylaşmadığımız farklı bir tasarımda basılmıştır. Mesele şundan ibarettir, Poitevin matbaası ile hem posta pulu hem de damga pulu işlevini görececek fiskâl pulların basımı için anlaşılmıştır. Bunun için pek çok ese hazırlanmıştır. Bu eseler içinden bir tanesi posta pulları için seçilmiş, bir tanesi de fiskâl pullar için seçilmiş

³ Ese deneme baskısı anlamına gelen bir filatelik kavramdır. Türk filateli yazınına Fransızcadan aktarılmıştır (*fr.essais, ing. essay*).

ve matbaaya bastırılmıştır. Bu anlatılan süreç hattat Vahdeti Efendi'nin nezaretinde 1864 yılında gerçekleşmiş, pullar da 1865 yılında basılmıştır.

Resim 8'deki eseler ile Resim 9'daki Arzuhâl pullarını karşılaştırdığımızda, eselerin üzerinde "Posta-i Devleti Osmaniye", Arzuhâl pullarının üzerinde ise "Arzuhâl Varakası" ibaresinin yer aldığı görülecektir.

Buradaki bütün mesele Arzuhâl pullarının ne zaman basıldığıdır. Resim 8'deki pullar, basılması plânlanan Arzuhâl pullarının eseleri midir, yoksa Duloz pullarının esesi midir? Eğer cevap ilki ise bu eseler çok daha ileriki yıllarda yapılmış olabilirdi. O vakit bu fiskâl pulların 1885'de basıldığı iddiası doğru olabilirdi. Eğer böyle bir ihtimâl üzerinde duruyorsak eselerin üzerinde "Arzuhâl Varakası" yazıyor olması gerekirdi. Çünkü neyin denemesi yapılıyorsa onunla ilgili ibare pulun üzerinde olmalıdır. Ancak bu denemelerin Duloz pullarının esesi olduğu çok açıktır çünkü pulların üzerinde "Posta-i Devleti Osmaniye" ibaresi yer almaktadır. Bu ibare mezkûr pulların posta pulu olarak denendiğini göstermektedir. Şu durumda Resim 8'deki eseler 1864 yılına aittir.

Aslında Paris'te ilk belirlenmek istenen posta pullarının tasarımıdır, bunun için pek çok ese hazırlanır, Resim 8'deki eseler posta pulu için tercih edilmeyip damga pulu olarak seçilince bu esenin üzerindeki "Posta-i Devleti Osmaniye" ibaresi kaldırılıp yerine "Arzuhâl varakası" ibaresi ile baskıya alınır. Yani resim 8'deki pullar sonraki dönemde Arzuhâl pulları için hazırlanmış bir ese değildir. Öyle olsaydı eselerin üzerinde posta pulu ibaresi yer almaz idi.

Kaldı ki, Poitevin Matbaası 1865 yılında Fransa'da katıldığı bir sergide Osmanlı devletine yaptığı pul baskılarını teşhir amacıyla bir karton hazırlamış ve bu kartonun üzerine hem Duloz pullarını hem de Arzuhâl pullarını sırayla yapıştırıp sergilemiştir. Bu arşiv belgesi niteliğindeki materyal İstanbul'da Sayın Vedat Koçak'ın koleksiyonundadır.

Netice itibarıyla Arzuhâl damga pulları Mcdonald'ın ifade ettiği üzere 1885'de değil 1865 ve 1867 yıllarında Duloz posta pullarıyla birlikte Poitevin matbaasında basılmıştır.

Bu açıklamanın ardından Arzuhâl pullarının kısa bilgisini vermek gerekirse: Resim 9'daki pullar sırasıyla 1 kuruş, 2 kuruş, 1 kuruş, 5 kuruş ve 1000 kuruş valörlüdür. Her biri farklı emisyonudur. Arzuhâl pullarının 5 farklı tipte baskısı vardır. Her bir emisyona ait renk çeşitleri bulunmaktadır. Sadece 1000 kuruşluk olan fiskâl pulun bilinen tek renk ve tek tipi vardır. İlk 4 emisyon 1 kuruş, 2 kuruş ve 5 kuruş olarak 3 farklı valörde basılmıştır. Bilinen toplam emisyon adedi 36 adettir. Ancak tirajları konusunda bilgi yoktur.

5. SONUÇ

Osmanlı'da vergi ve benzeri gelirlerin tahsilâtında 1873 öncesinde, bilinen ilk örnekleri 1859 olmak üzere, fiskâl pullar basılmış ve kullanılmıştır. Fiskâl pulların önemli bir kısmı çift ya da daha çok lisan (Osmanlıca'nın yanı sıra Ermenice, Yunanca ve Fransızca) hazırlanmıştır. Pazar ve market rüsumları, kaynak ve çeşme rüsumları ile kantar rüsumları belediyeler tarafından tahsil edilen gelirlerdendir. Arzuhâl pulları ise damga vergisi niteliğinde olduğu için doğrudan hazine gelirleri arasında yer almaktadır. Arzuhâl pullarının dönemi konusunda çelişkili tesbitler bulunmaktadır. Ancak dayanaklarımız bu fiskâllerin 1865-1871 yılları arasında basıldığını göstermektedir.

Tam sayıyı belirlemek mümkün olmamakla birlikte, tahsil aracı olarak pulun kullanılmadığı söylenen döneme ait (tesbit edilebilen) 739 adet fiskâl pulumuz vardır. 1873 tarihli Resm-i Damga Nizamnamesi pul uygulamasının başladığı değil kanunlaştığı yıldır. Aynı zamanda fiskâl pul kullanımının belediyelerden kısmen Maliye teşkilâtına yaygınlaştığı dönemdir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. Z. & Papuççuoğlu, M. B. (2016). *Türk Pulları Spesiyalize Kataloğu – Osmanlı İmparatorluğu 1840-1922, Cilt: 1*, Yazmat Matbaacılık, İstanbul.
- Ağaoğulları, M. Z. & Papuççuoğlu, M. B. (2018). *İSFİLA Türk Pulları Kataloğu 1863-2017*, Artek Tasarım ve Basım Ltd. Şti., İstanbul.
- Akoba M. M. (1963) Türkiye’de Pul ve Pulculuk, Ceylan Yayınları, İstanbul.
- Alp, Ö. (2019). Osmanlı Maliyesinde Varidatın Tahsil Yöntemi Olarak Fiskâl Pullar (1830-1873: Matbu Fiskâller), *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 93-105.
- Çakır, C. (2012). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, 2’nci baskı, İstanbul.
- Demirkol, K. (2017). Evrâk-ı Sahîha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Resmi Evrâkların Tekelleşmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 873-896.
- Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, II. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- İlhan, M. M. (2008). Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27 (44), 41-66.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul
- İpşirli, M. (1991). Arzuhâl, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara, 447-448.
- Kallek, C. (2001). Kantar, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, Ankara, 317-320.
- Kütükoğlu M. S. (2001). İzmir, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Ankara, 515-524.
- Maliye Bakanlığı (2000). *İhsaiyatı-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) (1885-1909)*, (çev.) Tümer, F., Yayın Nu: 2000/357, Ankara.
- Mcdonald, W. T. (2001). *Revenues of Ottoman Empire and Republic of Turkey*, Published by James Bendon Ltd. 2nd Edition, Limassol, Cyprus.
- Özcan, T. (2007) Pazar, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, Ankara, 206-208
- Pakalın, M. Z. (1993 a). Damgalı Kağıt, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü - I*, MEB yayınları Nu: 2505, İstanbul, 391-392.
- Pakalın, M. Z. (1993 b). Varaka-i Sahîha, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü - III*, MEB yayınları Nu: 2505, İstanbul, 582-583.
- Pulhan, A. N. (1973). *Türk Pulları Kataloğu XII*, Fen Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, No: 1999/352, Ankara.
- Serin, M. (2016). Mehmet Şevket Vahdetî, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. Ek-2, Ankara, 235-236.

- Süleymaniye, E. E. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Cumhuriyet Fiskâlleri*, Ankara: Dumat Ofset.
- Sûdî, S. (1996). *Osmanlı Vergi Düzeni, (Defter-i Muktesid)*, haz. Ünal, M. A., Isparta.
- Sur, F. H. (1947). *Maliye Dersleri Cilt II*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara.
- Şen, Ö. (1992). *Osmanlı Panayırları (1711-1870)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İktisat Tarihi Bölümü.
- Şener A. (1990). *Tanzîmât Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Şener A. (2007). *Sona Doğru Osmanlı, Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar*, Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Yeniçeri, C. (1991). Bâc, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.4, 411-413.
- Xanthakis, G. (1997). *The Flora of the Ottoman Empire – Revenue Stamps Found on The Island of Crete (1830-1897)*, Kazanakis graphics Ltd., Heraklion, Crete.